

*Національна спілка краєзнавців України
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Хмельницький обласний краєзнавчий музей
Державний архів Хмельницької області*

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 28

Хмельницький
2020

УДК 908 (477.43)

ББК 26.891 (4 Укр-4Хме)

Хме 65

Друкується за ухвалою

Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту

історії України НАН України

Протокол № 5 від 12.08.2020 р.

Рецензенти:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, член НСКУ
Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор, член НСКУ,
Почесний краєзнавець України

Голова редакційної колегії:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької
обласної організації НСКУ (голова), Почесний краєзнавець України;

Відповідальний секретар:

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий спів-
робітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член НСКУ, заслужений
працівник культури України, Почесний краєзнавець України;

Редакційна колегія:

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, Голова ГО “Поклик
віків”, член НСКУ;

Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого
музею, заслужений працівник культури України;

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької
міської організації НСКУ, Почесний краєзнавець України (співголова);

Погорілець Олег Григорович, директор історико-культурного заповідника «Межибіж»,
член НСКУ, Почесний краєзнавець України;

Синиця Надія Миколаївна, заслужений працівник культури України, член НСКУ,
Почесний краєзнавець України;

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, професор, директор департа-
менту контролю у сфері вищої, фахової передвищої освіти і освіти дорослих Дер-
жавної служби якості освіти України (м. Київ), член НСКУ, Почесний краєзнавець
України.

Хме 65 **Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник** / [редкол.
Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова), Єсюнін С.М. (відп.
секр.) та ін.] – Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2020. – Вип. 28. – 252 с.

Збірник містить наукові та краєзнавчі дослідження членів Хмельницької міської
організації Національної спілки краєзнавців України та матеріали їх колег з інших регіонів.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

Усі права захищено. Жодна частина цього збірника не може бути відтворена в будь-
якій формі або за допомогою будь-яких електронних або механічних засобів, включаючи
системи зберігання і пошуку інформації, без письмового дозволу видавця. Дозволяється
лише цитувати уривки статей з посиланням на автора.

© Автори публікацій, 2020

НАШ ЮВІЛЯР

ВОЙНАРЕНКО МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ

Джерела та література:

1. Біблія. Книги Святого Письма Старого і Нового завіту. УБТ, 2002.
2. Польский М. прот., Новые мученики Российские. Ч. 2. Джорданвиль, 1949-1957.
3. Послання архієпископів Пахомія і Аверкія (Кедрових) про відношення до політики м. Сергія Страгородського // вісник ПСТГУ Вип. 4 (25). 2007.
4. Шліхта Н. церква тих, хто вижив. Радянська Україна, сер. 1940-х поч.. 1970-х рр. Харків, 2011.
5. Шумило С. В. Канонизированный при жизни... Исповедническое служение протоиерея Александра Макова (1881-1985) на Кубани и в Чернигове // Вестник ПСТГУ Серия II: История РПЦ. 2019. Вип. 90.

**Дячок В. В.,
Земський Ю. С.**
м. Хмельницький

**МАЛОВІДОМІ ДЖЕРЕЛА ПРО ТУРИСТИЧНО-
РЕКРЕАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УШИЦЬКОГО ПОВІТУ
ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ XVIII – XIX СТОЛІТЬ
(НА ПРИКЛАДІ СЕЛА СТРУГА)**

Стаття присвячена введенню до наукового обігу архівних джерел, в яких міститься інформація про важливі аспекти історії села Струги, його туристично-рекреаційний потенціал в період кінця XVIII – XIX століть. На основі залучення невідомих та маловідомих науці архівних документів здійснюється спроба доповнення та уточнення існуючих в історіографії фактів про історико-культурну спадщину села Струга, яку можна використовувати в туристично-екскурсійній діяльності.

Ключові слова: *Струга, Ушицький повіт, Поділля, туристично-рекреаційний, камеральний опис, клірові відомості, ревізія, церква.*

У Новоушицькому районі Хмельниччини є мальовниче село Струга, відоме своїми природно-кліматичними особливостями та культурно-історичними пам'ятками. Дане поселення досить привабливе у сенсі розвитку зеленого туризму, оскільки поєднує відпочинок в екологічно чистій зоні з чудовими краєвидами з ознайомленням та вивченням історичного минулого місцевості. Поселення входить до переліку 11 об'єктів екологічної стежки «Цілющі джерела», що знаходяться в лісових угіддях ДП «Новоушицький лісгосп», віднесені до зеленої зони та включені до Калоського

державного заказника [15]. Назва села, як вважають дослідники-мовознавці, пов'язана у місцевій говірці зі словом «струги», що означає численні струмки, які течуть ярами і впадають у р. Калюс [28, с. 447].

Об'єктами, які мають значний туристичний потенціал та можуть увійти до туристичного маршруту є:

1. Римо-католицький костел Всіх Святих, збудований в 1814 р. у с. Струга
2. Православний храм Святого Апостола і Євангелиста Іоана Богослова.
3. Урочища «Велике поле» та «Побите», де розташовані два кургани, в яких виявили матеріальні пам'ятки доби палеоліту та неоліту.
4. Пам'ятний знак на честь воїнів-односельчан (1941–1945 рр.).
5. Братська могила радянських воїнів (1944 р.).

Усі згадані об'єкти занесені до переліку пам'яток історії Новоушицького району місцевого значення [23, с.228]. Особливо цінне мистецьке значення має Іоано-Богословська церква зі збереженими елементами декору коринфського стилю [23, с.179].

Кожне поселення України має свою власну історію, вивчення якої є не менш актуальним, ніж історія регіону чи й держави в цілому. Зокрема, більшість поселень Поділля не мають ґрунтовних досліджень, які б базувалися на широкій і вірогідній джерельній базі. Село Струга не є винятком, адже до початку ХХ століття його історія відображена лише в окремих довідкових і енциклопедичних виданнях [25, с.995-996].

До останнього часу історичні дані про минуле села носять фрагментарний та уривчастий характер. Наскільки нам відомо, єдиною систематизованою роботою з історії села Струга є нарис без зазначення автора, розміщений в мережі інтернет, й, очевидно написаний вчителями місцевої загальноосвітньої школи [21]. Проте даний доробок місцевих краєзнавців має певні неточності, які можна виправити в результаті залучення додаткових, зокрема, архівних джерел.

Зокрема, невелика за обсягом стаття у сьомому випуску «Трудов Подольського єпархиального историко-статистического комитета» (1901), присвяченому історії православних приходів і церков Подільської єпархії, певною мірою характеризує тогочасне церковно-релігійне життя в Струзі Великій. Вона включає стисло інформацію про саме село (від першої згадки в 1530 році до 1897 року, а також містить історичну довідку про місцеву церкву (від згадки про будівництво дерев'яного храму в 1754 р., згодом зведення нової в 1848- 1853 рр., коли замість старої трьохкупольної Свято-Георгієвської церкви було збудовано нову п'ятикупольну в честь Святого Апостола і Євангелиста Іоана Богослова) [25,с.995-996].

Варто зауважити, що у Подільському воєводстві, починаючи з 1720 року, всі православні парафії перейшли в Унію. Не була винятком і церква в Струзі Великій. Зазначимо, що в Національному музеї у Львові в рукописному відділі зберігаються книги Генеральних Візитацій парафій Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії Київської унійної митрополії, серед яких є й Візитаційна книга церкви Святого Георгія Побідоносця села Струга Велика тодішнього Соколецького крилоського намісництва за 1731 та 1782 рр. [10, арк.395 та зв.; 11, арк.207-208 зв.; 27, с.75, 351]. Це дозволяє засвідчувати про існування більш давнього храму, який, ймовірно, існував у Струзі, принаймні, з XVII століття. Очевидно, дана церква була старою, тому в 1754 році на її місці або поблизу неї був побудований новий дерев'яний трьохкупольний храм, названий також в честь Святого Георгія Побідоносця. Однак, чи була ця церква першою в Струзі, однозначно стверджувати немає можливості за браком документів.

В радянській історіографії історія села Струга узагальнено висвітлювалася в енциклопедичному виданні «Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область». Однак зауважимо, що дане видання не витримує жодної наукової критики. Проблема історії різних типів поселень, і особливо сіл, зводилася авторами-упорядниками і редакторами виключно до висвітлення «здобутків» комуністичного режиму, основна увага акцентувалася на питаннях встановлення радянської влади, колгоспному будівництві, характеристиці економічних показників та участі жителів у Другій світовій війні. Події до початку XX століття в житті Струги, як правило, обмежувалися лише першою письмовою згадкою про поселення, а також прикладами «класової боротьби проти старого ладу» [20, с.435].

Тому, на наш погляд, вивчення історії кожного населеного пункту на підставі залучення вірогідної джерельної бази дозволить виявити загальні закономірності його історичного розвитку, з'ясувати самотні і неповторні особливості кожного з них. А, отже, отримані в результаті дослідження писемних джерел дані дозволять повніше і об'єктивніше реконструювати історичне минуле. Дана стаття є спробою залучення інформативних можливостей маловідомих архівних документів, які дозволяють із значним ступенем вірогідності висвітлювати важливі, проте не достатньо досліджені в історіографії аспекти. Особливо це є значимим для Поділля періоду до початку XX століття.

В 1793 році Подільське воєводство перестало існувати та було окуповане Російською імперією. Кам'янецький і Летичівський повіти спочатку ввійшли як Кам'янецька область до складу новоствореного Ізяславського намісництва, згодом – 5.07.1795 р. – до Подільського намісництва (з 12.12.1796 р. – губернії). Струга разом із іншими сусідніми поселеннями ввійшло до складу новоствореного Ушицького повіту.

Враховуючи дані клірових відомостей православної Подільської єпархії, які стосуються Ушицького повіту, зокрема за 1797 рік, з'ясуємо, що Свято-Покровський храм вже належав православній громаді села Струга у кількості 97 дворів, а останнім уніятським і після переходу в православ'я – священиком приходу був Василь Федорович Колтуновський, дячком при церкві – Петро Дубинський [8, арк. 121].

Важливими аспектами дослідження історії села Струга є з'ясування демографічних показників та питань поміщицького землеволодіння. Згідно з одним з останніх подимних реєстрів, які проводилися в Речі Посполитій, зокрема в 1775 році, стає відомо, що село Струга Велика було другим найбільшим поселенням серед 11 інших, які входили до складу Снітовського маєткового комплексу (ключа) і налічувало 140 дворів (димів). Для порівняння: у центрі згаданого ключа – місті Снітовці – налічувалося лише 89 димів [29, s. 262-263]. Однак статистичних даних про соціальний та етно-конфесійний склад населення села Струга в кінці XVIII – початку XIX століть є обмаль. На жаль, одна з найцінніших груп джерел, зокрема Ревізькі сказки, які містили ґрунтовну інформацію, загинули під час сумнозвісної пожежі в Кам'янець-Подільському міському державному архіві 10 квітня 2003 р.

Разом із тим в клірових відомостях православної церкви с.Струга містяться дані про кількість дворів та прихожан лише чоловічої статі, що дає можливість часткової реконструкції демографічної ситуації. Частково заповнює цю лауну архівна справа «Алфавітний реєстр містечок, сіл, деревень і хуторів, які знаходяться в Подільській губернії» за 1802-1803 рр. Вона містить статистичні дані про кріпосних селян та землевласників усіх поселень Подільської губернії. Зокрема, с. Струга володів Казимір Стемповський, якому належали 325 і 304 чоловіків та жінок відповідно [2, арк. 98].

Разом із тим вважаємо найбільш перспективним напрямком дослідження демографічного аспекту опрацювання метричної книги унійної Свято-Георгієвської церкви с. Струга, яка зберігається в Центральному державному історичному архіві України в Києві та містить дані про факти хрещення, шлюбу та смерті прихожан, що припадають на період з 1763 до 1798 рр. [12]. Крім того, подібні джерела щодо православної та римо-католицької парафій даного села знаходяться в фондах Державних архівів Хмельницької та Житомирської областей та охоплюють з певними лаунами значний часовий період з 1797 до 1880 рр. [9; 16, с. 643-644; 17, с. 194]. Зазначимо, що кількість вірян Струзького римо-католицького костелу в різні періоди була наступною: в 1830 році – 1570 осіб, в 1850 р. – 1859 осіб і в 1856 році – 990 осіб обох статей [30, с.92]. Вважаємо, що тема демографічних процесів на мікроісторичному рівні села Струга заслуговує на окреме дослідження.

Ще одним цінним джерелом до вивчення історії села Струга є «Камеральний і топографічний опис Ушицького повіту Подільської губернії», здійснений у 1797 році [1, арк. 59-60]. Процес створення камеральних описів пов'язаний з колоніальною політикою Російського самодержавства. У зв'язку з інкорпорацією нових територій та утворенням нових адміністративних одиниць й формуванням адміністративного апарату Правобережної України виникла потреба у широкомасштабних заходах імперського уряду щодо топографічного обстеження та картографування новоприєднаних українських земель, внаслідок чого місцевими органами влади протягом 1797-1800 рр. були створені узагальнюючі камеральні та топографічні описи Волинської, Київської і Подільської губерній та їх повітів з планами повітових міст.

Описи повітів дозволяють певною мірою реконструювати життя, побут, заняття місцевого населення. Ними, починаючи з 1797 р., були охоплені усі без винятку населені пункти Подільської губернії: міста, містечка, села, селища (мовою документів «деревни»), слободи, хутори тощо. Для проведення економіко-статистичного обстеження територій у розпорядження топографічних експедицій, які склалися з губернських та повітових землемірів, центральними органами влади були надані спеціальні інструктивні документи з переліком питань та директив, на підставі яких передбачалося здійснити обстеження та картографування губерній. Під час упорядкування узагальнювальних описів про різні типи поселень пропонувалося надати інформацію щодо кількості дерев'яних і кам'яних церков, священників, видів занять місцевого населення, відомостей про громадські та приватні будівлі. Як можна бачити з опису села Струга, він не є надто детальним, проте містить загальні дані про природно-географічне розташування села, культові споруди, землевласника тощо.

Важливим джерелом до вивчення не лише історії церковного життя на Поділлі, але й історії краю загалом, є своєрідний подорожній щоденник, складений тоді ще єпископом Балтським Димитрієм (Самбікіним) з приводу ревізії ним парафій Подільської єпархії, яке до останнього часу залишалося невідомим історичній науці внаслідок, як ми вважаємо, неавтентичної назви. Цей документ нами ідентифікований зовсім недавно й вже частково введений до наукового обігу [18]. Дана архівна справа не має авторства, дат і має неавтентичну назву, надану, очевидно, архівістами в середині ХХ століття – «Описи сіл Подільської губернії» [3]. Подорож, яку здійснив єпископ улітку 1889 р., охопила міста, містечка та села тогочасної Подільської губернії (і водночас єпархії), а саме її південних повітів: Кам'янецького, Ушицького, Ямпільського й Могилівського. Нині це південні райони Хмельницької та Вінницької областей, власне поселення Поділля, що розміщуються в басейні середнього Подністрів'я. Одним з

населених пунктів, через які проліг маршрут єпископа Дмитрія, було й село Велика Струга (див. додаток 2).

Димитрій (у миру – Дмитро Іванович Самбікін) родом із Вороніжчини, спочатку (з жовтня 1887 р.) як Балтський єпископ і вікарний Подільського єпископа, а згодом (з грудня 1890 р.) як єпископ Подільський та Брацлавський – перебував у нашому краї до 1896 р. та зарекомендував себе надзвичайно активним і дієвим організатором громадського життя місцевих священиків. Єпископ Димитрій не обмежував себе церковно-керівними, клерикальними справами. У період свого єпископства він довершує організаційне впорядкування історико-краєзнавчих і народознавчих досліджень, що проводилися місцевими священиками під опікою створеного ще 1865 р. Комітету історико-статистичних досліджень Подільської єпархії [19]. Не зайвим буде нагадати, що саме за підтримки Димитрія (та за активної діяльності відомого Подільського краєзнавця священика Юхима Сіцинського) у 1890 р. при вказаному Комітеті створено відоме Давньосховище, яке виконувало функції музею й бібліотеки, розпочавши водночас збирання до своїх фондів з усього Поділля письмових і речових пам'яток старовини. Заохочував єпископ також усіх підпорядкованих йому священиків єпархії до написання церковних літописів, котрі стали цінними джерелами з історії населених місць Поділля, адже, описуючи історію церков і приходів, священики залучали всю виявлену ними інформацію про свої села. Особливо відповідальні з них збирали таким чином, окрім доступних їм письмових джерел (власне клірових записів своїх попередників), також перекази та легенди про знаменні події, що відбувалися в минулому [26, с.130].

Подорожній щоденник Дмитрія заслуговує на увагу неупередженим стилем викладу автора, котрий не обмежується інформацією суто церковного змісту, як це робили його попередники. Поряд з описом стану церков ієрарх постійно приділяє значну увагу історичним пам'ятникам відповідної місцевості, у тому числі вдаючись до зіставлення з інформацією, що опублікована в часописі «Київська Старовина», а також у дослідженнях Подільського краю В. Антоновича та Н. Молчановського, а також передає народні спогади про певні події, як от про короткочасне перебування російського імператора Миколи I в с.Струга та обставини й мотивацію віддачі розпорядження про виділення значних державних коштів на будівництво нового православного храму (див. додаток 2).

Маємо сподівання, що наведені джерела, які вводяться до наукового обігу в нашій статті, стануть у нагоді потенційним авторам при створенні наукових та краєзнавчих праць з історії Струги, Новоушиччини й Поділля в цілому.

Джерела та література:

1. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). Фонд 115 (Подільська креслярня). Опис 1. Справа 13. Камеральний і топографічний опис містечок і сіл Ушицького повіту Подільської губернії за 1797 рік.
2. ДАХМО. Фонд 120. Опис 4. Справа 119. Алфавітний реєстр містечок і сіл Подільської губернії із зазначенням власників маєтків та кількості селян-кріпаків за 1802-1803 рр.
3. ДАХМО. Фонд 227. Опис 2д. Справа 1189. Описи сіл Подільської губернії.
4. ДАХМО. Фонд 315. оп. 1. спр. 3873. Про ревізію архієреєм церков Подільської єпархії за 1835-1842 рр.
5. ДАХМО. Фонд 315. оп.3. спр. 75. Про ревізію архієреєм церков Подільської єпархії за 1875 рік.
6. ДАХМО. Фонд 315. оп. 1. спр. 9141 Про ревізію архієреєм церков єпископом Подільської єпархії єпархії єпархии за 1892 рік.
7. ДАХМО. Фонд 315. Опис 1. Справа 12326. Клірові відомості Ушицького повіту за 1883 рік.
8. ДАХМО. Фонд 591. Опис 1. Справа 1. Клірові відомості Ушицького повіту за 1799 рік. 140 арк.
9. Державний архів Житомирської області. Фонд 178. Опис 3. справа 141. Копії метричних екстрактів Струзького костелу за 1818-1865 рр.
10. Національний музей у Львові ім. Андрія Шептицького (далі – НМЛ). Фонд «Рукописи». РКЛ. 11. Генеральна візитація 1731 р.
11. НМЛ. – Фонд «Рукописи». –РКЛ. 11. Генеральна візитація 12.11.1782 рр.
12. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДАК). Ф. 224 Оп. 1 Спр. 1245. Метрична книга церкви Св. Георгія Побідоносця с. Струга Велика Ушицького пов. 1763-1798рр.
13. Алексей Александрович. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Алексей_Александрович.
14. Володимир Олександрович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Володимир_Олександрович
15. Екологічна стежка „Цілющі джерела”. URL: http://ekologichni-jerela.blogspot.com/2016/02/blog-post_9.html
16. Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України: Міжархів. довідник: том 8, книга 1: Метричні книги у фондах Державного архіву Хмельницької області / Укрдержархів; Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства; упоряд.: С. Зворський, В. Патик. Київ, 2013. 857 с.
17. Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України: Міжархів. довідник: том 8, книга 1: Метричні книги у фондах Державного архіву Хмельницької області / Укрдержархів; Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства; упоряд.: С. Зворський, В. Патик. Київ, 2013. 386 с.

18. Земський Ю., Дячок В., Журба І. Практичне застосування краєзнавчих досліджень у міжнародній діяльності студентської туристичної агенції «Подільські мандри» на ділянці Подільської Наддністрянщини. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2018. 2(4). С. 116-126.
19. Земський Юрій. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (становлення та діяльність). Хмельницький, 1997. 26 с.
20. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область / Ред. кол. тому: Мехеда М. І. (гол. редкол.), Гаврик Ю. О., Галай Д. М. (відп. секр. редкол.), Гарнага І. В., Главак Т. В. (заст. гол. редкол.), Гуменюк С. К., Ігнатів О. С. (заст. гол. редкол.), Коваленко Л. А., Копилов А. О., Ланевський В. П., Мешишин А. І., Олійник Л. В., Соколяненко В. В., Степенко О. Д., Суrowsий А. Ф., Тищенко В. І. АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 708 с.
21. Історія села [Струга]. URL: www.struga-school.edukit.km.ua
22. Крикун М. Подільське воеводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів 2011. 733 с.
23. Новоушичина: історія у пам'ятках. Наукове видання / Упорядники: Петраш І.В., Шпаковський С.М., Климчук В.В. / Хмельницький: ТЗОВ «Поліграфіст», 2018. 336 с.
24. Подольские епархиальные ведомости. 1887. – № 33-34.
25. Приходы и церкви Подольской епархии. *Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета* / Под ред. Е. Сицинского. Вып. 9. Каменец-Подольский, 1901. 1064 с.
26. Рибак І.В. Літописи церковних парафій Подільської губернії як джерело з історії краю. *Краєзнавство*. 2005. № 1-4. С. 130-131.
27. Сkochиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII-XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія, т. 2: Протоколи генеральних візитацій. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. ссviii + 512 с.
28. Торчинська Н. М., Торчинський М. М. Словник власних географічних назв Хмельницької області. – Хмельницький: Авіст, 2008. – 549 с.
29. Magazin für die neue historie und geographie / angelegt von D. Anton Friedrich Büsching. Hamburg: Verlag Buchenröder und Ritter, 1788. 568 s.
30. Szczepaniak, Jan. *Katolicy na Podolu od końca XVIII do połowy XIX stulecia (przegląd dotychczasowych badań i nowe dane statystyczne) // Textus et Studia* (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie). T. 4, nr 8 (2016). – s. 63-106.

[Не пізніше 1799 року].

*Витяг з камерального та топографічного опису
Ушицького повіту Подільської губернії про село Стругу*

№ 148. Село Струга [владение – В.Д., Ю.З.] помещика Стемповскаго¹.

	Дворов		Обитателей	
	каменных	деревянных	мужеска	женска
шляхта	-	30	76	77
крестьян	-	91	311	312
мещан еврейскаго закона	-	1	2	3
цыган	-	-	2	1

Положение свое имеет по обе стороны реки Калюсика² по ровному месту. [Селение – В.Д., Ю.З.] расположено довольно обширно. В том селении строения: церковь деревянная. Праздник бывает на Успение Матери Божьей³. Иконостас и колокольня, как и самая церковь довольно еще крепкая. Дома для церковнослужителей построены на принадлежащей к оной земле. Двор господской деревянной, оштукатуренной о двух этажах, в коем в верхнем – 6, а в нижнем – 4 покоя с обширным садом плодovitым и виноградником, окруженным деревянным забором. Фольварок деревянный, глиною обмазанный, в коем 4 покоя, со всеми хозяйскими заведениями и строениями. Корчма деревянная посредине села, большая заездная, окружена полями.

(Державний архів Хмельницької області. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 13. – Арк. 23зв.-24. Оригінал. Чернетка).

Примітки:

¹ Ідеться про Станіслава-Казимира Стемповського (помер в 1810 році), який вважається засновником подільської гілки роду Стемповських герба Юноша (Junosza). Служив полковником в Францішка Ксавери Браницького та певний час був комендантом Камянецької фортеці. В наслідок шлюбу з Йоанною Ільницькою та набуття в 1789 році Струзького ключа (маєткового комплексу, до якого входили села Велика Струга, Мала Струга або Стружка, Балабанівка, Слобідка Щербовецька, частина Щербівців, Субочі та Калачківців). На початку ХІХ століття виконував обов'язки маршалка Ушицького повіту.

² Так в тексті документа.

³ В тексті документи очевидна помилка. Насправді храм, принаймні з 1731 й до 1853 рр. називався в честь Святого Юрія (Георгія) Побідоносця. Після завершення будівництва та освячення нового храму 26 вересня 1853 року, його було названо в честь Іоанна Богослова. Тобто розкидано, хаотично, невпорядковано.

1889, 9 червня. – Фрагмент «Ревізії парафій Подільської єпархії» списком Балтським Димитрієм (Самбікінім)¹ про результат відвідування ним парафії села Струга Велика.

/.../ 17. Великая Струга.

В 5-ти верстах от Кучской Слободы находится большое село, называемое Великою (в отличии от Малой) Струги (в 5-м Ушицком благочинном округе). Дорога пролегалa, между прочим, по так называемому «Шпаковому шляху». Это был некогда главный чумацкий путь, пролегающий по водораздельной линии между системами Буга и Днестра. Назван Шпаковым Шляхом по имени главного козацкого полковника Шпака, который вместе с Самусем и Палием, восстал против Польши и путь свой по этому шляху ознаменовал разорением сел. уничтожением польских сооружений и страшным побоищем евреев и ляхов.

Церковь в Великой Струге лучшая из всех церквей Ушицкого уезда. Расположенная на возвышенном месте, она видна издали и представляет величественный вид. Церковь каменная, пятикупольная, имеет форму высокого четырехугольника и несколько напоминает церковь в м. Гранове Гайсинского уезда. При ней нет особой колокольни, но колокола помещаются в двух западных куполах. Церковь эта построена по высочайшему повелению Государя Императора Николая Павловича, на средства отпущенными из казны (30 000 рублей)² и по плану высочайше утвержденному. Передают о постройке этой церкви следующее: некогда (до 1852 года) проезжал Государь Император по Шпаковому Шляху и для временного отдыха остановился в Великой Струге. Государя поразила крайнее убожество православной церкви, в сравнении с католическим костелом. В это время фельдъегерь (из С-Петербурга) привез радостную весть Государю о рождении его внука, Великого князя (вероятно Алексея Александровича)³. Государь явился в Стругский храм, где по его приказанию, отслужен был, благодарственный Господу Богу, молебен и здесь же одному из сопровождавших генералов приказано было записать об ассигновании потребной для постройки новой каменной благолепной церкви суммы. Прежде бывшая в Струге церковь была посвящена Святому Великому ченику Георгию Победоносцу, но нынешняя посвящена Святому Апостолу и Евангелисту Иоанну Богослову, вследствие недоразумения. Ассигнованная по Высочайшему повелению сумма для постройки в Струге церкви была выслана при бумаге, в которой обозначено было, что эта сумма назначена для устройства новой церкви в Струге в честь Святого Апостола и Евангелиста Иоанна Богослова. Внутри храм обширный, светлый и благолепно украшенный; иконы в иконостасе писаны священником Анфимом Дунчевским. По церковным стенам в золоченых рамах большие иконы (как то: Апостола Иакова, трех святителей, Святой Великому ченицы Варвары

и других). Осталось несколько икон (как то: бывшая храмовая икона Святого Георгия) из прежде бывшей церкви. Стругская церковь была освящена 26 сентября⁴ (в день престольного праздника) Высокопреосвященным Евсевием, Архиепископом Подольским.

Этот храм мною был посещен вечером (около 8-ми часов) 9-го июня на пути в Ушицу. Народу собралось весьма много, между прочим, потому что ожидалось архиерейское служение всенощного бдения, согласно расписанию в маршруте, но всенощная была отправлена в Кучской Слободе, и ночлег назначен был в г. Ушице, а потому по обычной встрече и благословении народа, а также посещении настоятеля церкви глубокого и достопочтенного старика, священника Онуфрия Левицкого⁵, отправился немедленно в дальнейший путь.

Священник Онуфрий Левицкий – по окончании полного курса в Подольской семинарии – рукоположен во священника в 1830 году и на настоящем месте священствует уже [*более – В.Д., Ю.З.*] 50 лет, видимо пользуется большим уважением у своих прихожан и в течении многолетнего своего служения на одном и том же селении видел своих духовных детей в разных условиях: и при паншине, при польском восстании, при освобождении крестьян от крепостной зависимости; владея завидным здоровьем, светлым умом и отличною памятью он представляет в своем лице живую летопись этого уголка Подолии и очень жаль, если никто не воспользуется богатым запасом сведений о. Онуфрия о былом-прошлом как самой Струги и ее окрестностей и не составит хотя бы местной церковной летописи. Старец едва ли в силах написать свои воспоминания, это мог бы сделать местный псаломщик К[лимент] Мл[отковский]⁶, человек молодой, способный и привычный к письменным трудам, к тому же преподающий Закон Божий в Стругском народном училище.

В Струге до 1000 душ обоего пола православного населения; более 300 душ обоего пола католиков, для коих имеется в Струге костел. При церкви усадебной земли имеется 5 десятин 1296 квадратных сажень, пахотной 46 десятин 1560 кв. сажень (неудобной 1752 сажень); на церковную землю имеется план. Дома у причта (священника и псаломщика) с необходимыми при них службами прочные, деревянные; у священника – с каменным фундаментом, построен в 1845 году, а для псаломщика построен в 1880 году.

В Струге [находится] народное училище, помещается в обширном деревянном доме, в близком расстоении от волосного правления. Обучающиеся в училище принимают участие при богослужении в пении и чтении.

-----
¹ Государь Император Николай Павлович пред началом Крымской кампании проезжал по Подолии (чрез Стругу, Студеницу) за границу.

(Державний архів Хмельницької області. – Фонд 227. – Опис 2д. – Справа 1189. – Арк.59-60. Оригінал).

Примітки:

- ¹ В заголовку документа подана реконструйована нами назва архівної справи замість неавтентичної легенди, зазначеної архівістами – «Опис сіл Подільської губернії».
- ² За уточненими даними Юхима Сіцінського, крім безкоштовного надання будівельного матеріалу з російської казни на будівництво нової церкви в с. Струга виділено 24 270 рублів, а також ще 7 000 рублів – з «запасного капіталу Окружного управління» [25, с.996].
- ³ Мається на увазі великий князь Олексій Олександрович Романов (1850-1908 рр.), четвертий син Олександра II. Проте припускаємо, що перебування Миколи I в Струзі могло мати місце раніше 1850 року, а приводом могло бути народження третього його внука Володимира Олександровича (1847-1909 рр.). На таке припущення наштовхує той факт, що нова Свято Іоанно Богословська церква була закладена ще у 1848 році, а той дещо раніше. Разом із тим, виготовлення іконостасу було замовлено в тому ж таки 1848 році в Петербурзькій академії мистецтв у відомого художника Лавра Плахова [25, с.996].
- ⁴ Дата 26 вересня 1853 року як час освячення нового Іоанно-Богословського храму підтверджується, зокрема кліровою відомістю парафії села Струга за 1883 рік [7, арк.708 зв.].
- ⁵ Насправді прізвище священника пишеться «Левитський».
- ⁶ Климент Млотковський, ще під час навчання в Камянець-Подільській духовній семінарії згідно розпорядження єпископа Подільського та Брацлавського Доната був призначений 11 серпня 1887 року на посаду псаломщика до Велико-Струзького храму [24, с.553].

Єсюнін С.М.

м. Хмельницький

ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ ІНДУСТРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Подано історичні довідки на 9 будівель індустріально-технічного призначення у місті Хмельницькому (Проскурів), які збудовані у XX ст., визнані пам'ятками та об'єктами архітектури місцевого значення та рекомендовані до охорони.

Ключові слова: пам'ятка архітектури, архітектор, завод, фабрика, електростанція, водогін, пожежне депо, локомотивне депо, Гнат Чекірда, місто Проскурів, місто Хмельницький.

На сьогодні у місті Хмельницькому нараховується понад 120 пам'яток архітектури місцевого значення та об'єктів архітектури, що пропонуються під охорону. Значна частина з них одночасно є пам'ятками історії.

ЗМІСТ:

НАШ ЮВІЛЯР

Григоренко О.П. МИХАЙЛО ВОЙНАРЕНКО – ПЕРШИЙ ЧЛЕН-КОРЕСПОНДЕНТ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ НА ПОДІЛЛІ

Айвазян О.Б. НАВЧАТИ, ТВОРИТИ, ВІДДАВАТИ ЛЮДЯМ: ДО ЮВІЛЕЮ ДОКТОРА ЕКОНОМІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА М. П. ВОЙНАРЕНКА

Ільїнський В.М., Ільїнський С.В. ГЕРБ МИХАЙЛА ПЕТРОВИЧА ВОЙНАРЕНКА

МИТТЄВОСТІ ЖИТТЯ В НАУЦІ І ОСВІТІ

НАУКОВІ СТАТТІ

Адамський В.Р. ВИБОРИ ДО ВСЕРОСІЙСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ У КАМ'ЯНЕЦЬКОМУ ПОВІТІ

Баженов Л.В. ВЧЕНИЙ МІЖНАРОДНОГО РІВНЯ (ДО 90-РІЧЧЯ АКАДЕМІКА І.С. ВІНОКУРА)

Балабуст Н.Ю., Блажевич Ю.І., Ващук Н.І. ЗЛОДІЯННЯ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ ПРОТИ ДІТЕЙ І ПІДПІТКІВ В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ ГЕБІТСКОМІСАРІАТІ В РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944)

Блажевич Ю.І. УРОДЖЕНЕЦЬ КРАСИЛІВЩИНИ АФНАСІЙ ЛОТОЦЬКИЙ (АРХІМАНДРИТ АМВРОСІЙ) – ПРАВОСЛАВНИЙ ЦЕРКОВНИЙ ІСТОРИК, БОГОСЛОВ, ПЕДАГОГ, ДОСЛІДНИК ДУХОВНОЇ СТАРОВИНИ

Войнарченко М.П. ТЕНДЕНЦІЇ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНИХ КЛАСТЕРІВ ЗА УМОВ ЦИФРОВІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Говорун В.Д. КОМПЛЕКСНЕ КРАЄЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛА БІЛЕЦЬКЕ ПОЛОНСЬКОГО РАЙОНУ

Дацюк Олександр. КАНОНІЗОВАНИЙ ЗА ЖИТТЯ. СПОВІДНИЦЬКИЙ ШЛЯХ ПРОТОІЄРЕЯ ОЛЕКСАНДРА МАКОВА (1881-1985)

Дячок В.В., Земський Ю.С. МАЛОВІДОМІ ДЖЕРЕЛА ПРО ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УШИЦЬКОГО ПОВІТУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ ХVІІІ – ХІХ СТОЛІТЬ (НА ПРИКЛАДІ СЕЛА СТРУГА)

Єсюнін С.М. ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ ІНДУСТРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Місінкевич Л.Л. ВІДДАНІСТЬ ОСВІТІ, НАУЦІ, СТУДЕНТСТВУ (ДО 110-РІЧНИЦІ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ П.Ф. ЩЕРБИНИ)

Прокочук В.С., Красуцький М.І. ОДИН З ТВОРЦІВ «СТРИМКОЇ ЛАНІ»

Семенова А.М. ЛІТЕРАТУРНО-ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА ОЛІМПІАДИ ПАЩЕНКО КРІЗЬ ПРИЗМУ ЛИСТІВ ДО В. Я. КРИВИЦЬКОЇ 1967 РОКУ

Трембіцький А.А., Трембіцький А.М. УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРИ УКРАЇНСЬКОМУ КЛУБІ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ (1919–1921)

Трембіцький А.М. ПОВСТАНСЬКА ПІСНЯ – СКЛАДНИК ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

Філінюк А.Г. ПРОБЛЕМА ТОПОНІМІВ ПРО УЧАСТЬ УКРАЇНИ ТА УКРАЇНІВ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Краєзнавчі матеріали

Захар'єв В.А. В.П. СМОТРИТЕЛЬ – НАЙКРАЩЕ ТВОРЧЕ НАДБАННЯ МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НОВІТНІХ ЧАСІВ

Куфльовський В.І. ВІКТОР МУХА – ПЕРЕКЛАДАЧ І ЩИРИЙ ДРУГ

Марценюк В.В. ЖИТТЄВЕ КРЕДО ДИРЕКТОРА

Сердуніч Л.А. ВНУТРІШНІ МОНОЛОГИ СЕРГІЯ ВІКТОРОВИЧА ЦУШКА (До 75-річчя від дня народження)

Троян Р.Ф. МУЖНІЙ ФРОНТОВИК – ГЕРОЙ ПРАЦІ ЦЕЛЕХ

Храпак П.Д., Кордонська Н.І., Храпак Т.О. НОВОУШИЧЧИНА: МУЗИКИ ТА ОРКЕСТРИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТЬ)

Шкробот П.М. ПОДВИГ НА ПОДІЛЬСЬКІЙ ЗЕМЛІ

НАШІ АВТОРИ

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 28

Підписано до друку 16.10.2020. Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 14,6

Надруковано: ФОП Стрихар А.М.
м. Хмельницький, вул Чорновола, 37.
тел.: (096) 709-11-10